

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ:

ДО 300-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.1>

УДК 811.82-32

СКОВОРОДА VS ШЕВЧЕНКО: ПЕРЕГУК МИСЛЕОБРАЗІВ

ЄРМОЛЕНКО

Світлана Яківна,

доктор філологічних наук,
професор, академік НАН України,
завідувач відділу стилістики, культури
мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови
НАН України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9916-4915

Svitlana

YERMOLENKO,

Academician of the NAS of Ukraine,
Professor, Dr. Sci. (Philol.), Head of the
Department of Stylistics, Culture of
the Language and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4 Mykhaila Hrushevskoho Str., Kyiv
01001, Ukraine;
e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

Стаття присвячена аналізу глибинних зв'язків у творчості Сковороди і Шевченка. Простежено зв'язок між філософією серця (кордоцентризму) Сковороди і молитвою серця та молитвою слова Шевченка. Життя у різних цивілізаційних, суспільно-історичних умовах формувало світогляд мислителів. Вони отримали різну освіту, мали неоднакові долі. Шевченко критично оцінював мову творів Сковороди, вважав, що вона негативно вплинула на мову «Енеїди» Котляревського. Але сама постать мандрівного українського філософа, його

ідея серця, філософія людського щастя знайшли продовження у філософських роздумах, висловлених поетичною мовою Шевченка, його естетизованим народним українським словом. У статті зафіксовано інтертекстуальні зв'язки між творами Сквороди і Шевченка. Зроблено висновок про залежність мови літературної творчості, мови письменства, освіти від національно-соціального самопізнання суспільства.

Ключові слова: мова письменства, філософія мови, мова Сквороди, мова Шевченка, естетизоване слово.

Тема Сквороди і Шевченка завжди актуальна, бо вона стосується глибинних понять світогляду українського народу, історії України, її культури, історії української літературної мови. Як узгодити думки й оцінки творчості Сквороди у зв'язку з мовною особистістю, творчістю Шевченка? Дослідник історії української літератури, культури Леонід Ушкалов запропонував свою візію наступності, взаємодії у формуванні світоглядів, мовомислення двох великих українців [Ушкалов 2014]. Віддалений час, історичні зміни реалій, у яких жили письменники, впливали на міфологізацію їхніх образів, на різну оцінку мови їхньої творчості.

Називаючи Сквороду «філософом свободи», Л. Ушкалов посилався на розуміння свободи екзистенціалістами, які «трактували свободу не як рису чи атрибут, а як саму субстанцію людини, тобто як щось таке, чим людина є» [Ушкалов 2014: 24]. Одну зі своїх праць про Григорія Сквороду символічно Ушкалов назвав *Ловитва невловного птаха*. Зміст такої назви прочитуємо, по-перше, як асоціативний зв'язок із відомою епітафією Сквороди «Світ ловив мене, та не піймав», по-друге, — як прагнення пізнати понадчасове значення висловлених українським філософом і письменником думок про людину і світ. Показово, що подібну стилістичну фігуру внутрішнього протиставлення актуалізує Валерій Шевчук у назві свого твору про феномен, загадку Сквороди: *Пізнаний і непізнаний Сфінкс*.

З біографії Шевченка знаємо, що малий Тарас навчався грамоти в школі сільського дяка. Поет залишив зворушли-

вий спогад-розповідь про своє захоплення творами Сковороди: *...куплю / Паперу аркуш. І зроблю / Маленьку книжечку. Хрестами / І візерунками з квітками / Кругом листочки обведу. / Та й списую Сковороду / Або «Три царіє со дари»* («А.О. Козачковському»).

«Списування Сковороди» не завадило Шевченкові критикувати мову філософа. Але це вже буде згодом, коли він пізнаватиме світ: це широке коло знайомств із земляками в Петербурзі, нова доба романтизму й «весни народів» у Європі, ідеї кириломефодіївців про політику царського самодержавства в Росії, де, як писав Шевченко, «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує». Шевченко заговорив з народом його рідною мовою і в цьому бачив своє призначення і призначення української літератури.

У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року поет висловлює думку про письменників, які не відцуралися рідного слова, пишуть свої твори українською мовою; згадує шотландського поета Бернса, називає його «народним і великим», додаючи: «І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина» [Шевченко 2003: 207].

Інформація про ставлення Шевченка до філософії Сковороди та до мови його творів наявна в повісті «Близнець», у якій позитивний персонаж висловлює думку про штучну мову «вінегретних пісень» Сковороди. Посилаючись на автобіографізм Шевченкових повістей, Петро Кралюк пише: «З одного боку, Т. Шевченко цінував Г. Сковороду як людину, що намагалася позбавитися зваб земних, такого собі сучасного Діогена. Він також схвалював практикуючий містицизм філософа. Але, з іншого боку, Кобзар різко негативно ставився до мови творів Г. Сковороди. Також не сприймав його філософських писань (і не лише через мову, а й через їхню «затемненість», відірваність від реалій). Тут варто мати на увазі, що Г. Сковорода й Т. Шевченко – це люди різних культурних епох» [Кралюк 2019].

Серед філософів нуртує думка про Сковороду як людину-мислителя на зламі двох культур – бароко і романтизму, про його філософію кордоцентризму, ідею пізнання себе, ідею

зрідненої праці, ідею нерівної рівності. Сковорода висміював у своїх байках людські вади – прагнення слави, чинів, багатства.

Разом із міфом про Сковороду як мандрівного філософа поширювалися його мудрослів'я – коротка, влучна характеристика поведінки людей, оцінка різних життєвих ситуацій. Багато повчальних висловів (у байках він називав ці вислови *сила*) Сковорода перекладав із книжок улюблених авторів – Плу-тарха, Платона, Еразма, Аристотеля, Руссо, тобто він бачив у змісті цих перекладів сутність загальнолюдських цінностей.

Наголошуючи на спільному для Сковороди і Шевченка джерелі пізнання (Біблія, Псалтир, Життя святих, українське барокове богомислення), Л. Ушкалов називає Шевченка духовним учнем Сковороди й підтверджує цю думку дослідженням Д. Чижевського про філософію Сковороди, про характерні сквородинівські протилежності або *антигетику* його творів (пор. словотвірне гніздо цього поняття в текстах дослідника: *антиномія, антиномічність, антиномізм*). Приклади протилежностей Сковороди: *менше лікарів – менше недужих, менше права – менше злочинів, менше наук – менше дурнів, менше друзів – менше ворогів* тощо.

Антитетичність – характерна ознака мовомислення Шевченка, яка вербалізована різними мовними одиницями й текстовими структурами. Її можна пов'язувати з універсальними законами людського мислення, зокрема і з рецепцією творчості Сковороди.

Так, поширений серед українців XVIII ст. вірш Сковороди «**Всякому** городу нрав і права» відлунує в поемі Шевченка «Сон. Комедія» не тільки початковим словом «У **всякого** своя доля...», а й спільною стилістичною фігурою переліку дій, поведінки людей. Соціальні типи людей, різні морально-етичні принципи життя передано узагальненою семантикою повторюваних вказівних займенників: *той, а той: У всякого своя доля / І свій шлях широкий, / Той мурує, той руйнує, / Той неситим оком / За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину.*

Алюзію про ворогів і друзів прочитуємо, наприклад, у Шевченкових рядках: *Не так тії вороги, / Як добрії люди – / І окрадуть, жалкуючи, / Плачучи, осудять.*

Універсальне протиставлення *земля – небо*, характерне для варіантних афоризмів Сковороди із символом *щастя*, відлунює і в поезії Шевченка, пор. у Сковороди – *Щастя нѣт на землѣ, щастя нѣт и в небѣ; Дякувати Богові, щастя не залежить ні від неба, ні від землі* – лише від нас самих; у Шевченка – *Дивись кругом себе, / Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі* («Не завидуй багатому...»). Сковородинівський образ *щастя* співвідносний у Шевченкових контекстах з мислеобразами *рай, доля*.

У поезії «Минають дні, минають ночі...» Шевченка наскрізний антитетизм засвідчують поєднання дієслів *не плачу, не сміюсь; любити – проклинати*, а також прикметників *добра, зла доля: Доле, де ти! Доле, де ти? / Нема ніякої, / Коли доброї жаль, Боже, / То дай злої, злої!*

Знаковий для творчості Сковороди мислеобраз *свобода* в різних його розуміннях характерний і для мовотворчості Шевченка. Але в індивідуальному словнику поета багатопланову семантику цього мислеобразу передає частотна для текстів Кобзаря лексема *воля*. Співець волі, Шевченко так само, як Сковорода, своє щастя і багатство ототожнював з волею: *Тоді я веселий, / Тоді я багатий, / Як буде серденько / По волі гуляти!* («Катерина»).

Абстрагуючись від специфіки конотативної (зокрема й термінологічної, історично мотивованої) семантики слів *свобода* і *воля* в українській мові, звертаємо увагу на творчий діалог Шевченка із Сковородою, пов'язаний з різною оцінкою постаті Богдана Хмельницького в контексті національно-державної свободи.

Відомий твір Сковороди «De libertate» – «Ода вольності» на честь гетьмана Богдана Хмельницького, якого в Україні від середини XVII ст. сприймали як «батька вольності», викликав поетичні роздуми Шевченка. Чим закінчилася «золота вольність», здобута у визвольній боротьбі на чолі з Богданом Хмельницьким, образно розповідає через століття після написання сквородинівської «Оди вольності» Шевченко. Це фак-

тично діалог двох українських мислителів про історичну подію, оцінку якої змінює історичний час.

У поемі-містерії «Великий льох», зокрема в частині, яку подають як окремий твір «Стоїть в селі Суботові», Шевченко відтворює емоційний монолог-звертання до Богдана. Цьому монологові передує характерний для ідіостилю Кобзаря візуально-оповідний зачин:

Стоїть в селі Суботові / На горі високій / Домовина України, / Широка, глибока. / Ото церков Богданова. / Там-то він молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився. / Мир душі твоєї, Богдане! / Не так воно стало; / Москалики що заздріли, / То все очухрали. (...) Отаке-то, Зіновію, / Олексієв друже! / Ти все оддав приятелям, / А їм і байдуже / Кажуть, бачиш, / що все-то те / Таки й було наше, / Що вони тільки на-ймали / Татарам на пашу / Та полякам... Може, й справді! / Не-хай і так буде! / Так сміються ж з України / Стороннії люди! / Не смійтеся, чужі люде! / Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..

Історичний годинник відлічує століття за століттями, а пророчі слова поета ніби сьогодні сказані. Вони були зрозумілі й українським мислителям ХІХ ст., про що свідчить висловлювання М. Драгоманова: «Шевченко – поет *волі народу*, – і для його слава корони, хоть би вона й була на голові якого-небудь Хмельницького, не має ціни, коли народ не вольний...» [Цит. за: Ушкалов 2019: 184].

У творах Шевченка дослідники фіксують ознаки світогляду романтизму, водночас наголошуючи на ідеології просвітництва, що пов'язана з європейськими ідеями «весни народів» 1848 року, з поширенням ідеології творення національних слов'янських держав, самобутність яких поряд з іншими ознаками національної ідентичності визначала й мовна ідентичність. Це ідеї Кирило-Мефодіївського братства, що їх утілював у своїй мовотворчості Шевченко, ставлячи на сторожі українців їхнє рідне слово, яке мало просвітити *рабів незрячих, гречкосіїв*. Для нього важливою була воля України, воля українського народу.

Шевченко синтезував своєю творчістю філософію Сковороди, розвинувши його мислеобрази, втіливши їх у живе народне слово, відмінне від мови «з письма».

Особистість Шевченка допомагають пізнати, крім поезії, прозові тексти поета – його повісті, у яких багато автобіографічних епізодів, листи, «Щоденник», а також спогади сучасників. На тлі літературної традиції, популярного в часи бароко образу серця Л. Ушкалов розглядає Шевченкову «філософію серця» «як яскравий прояв українського «кордоцентризму». Принаймні саме «життя серцем» постає для нього в ролі людської екзистенції» [Ушкалов 2014: 102]. Образ серця у мовотворчості Шевченка пов'язаний із багатьма мотивами – сну, молитви, самоприниження, розмови із самим собою, роздумами про персонажів його творів.

Філософія «кордоцентризму» виявляє спільне й відмінне у вербалізації ключового мислеобразу *серце* у творчості Сковороди і Шевченка, джерелами вербалізації якого є Біблія, Псалтир, Книги Житій святих. Із семантикою епітетів Сковороди *серце* – *попільне, темне, звіряче, нечисте* – корелює Шевченкова метафора *темниця серця* («Тризна»). Мислеобраз *серце* в Шевченковому дискурсі, крім сакральних джерел, урізноманітнений фольклорними й народнорозмовними асоціаціями, насамперед індивідуальними метафорами, в основі яких – десакралізація цього поняття, занурення його в ментальний простір буття українців, у семантичні зв'язки з національними соціально-побутовими реаліями.

Народне прислів'я *Серце – не камінь* асоціативно пов'язане з біблійними образами серця. У російських повістях Шевченка дослідники фіксують прямі цитати з Біблії («Близнець»). В ускладнених поетичних метафорах поєднано назви абстрактних понять і номінації побутової культури, народнорозмовну лексику, пор.: *Неначе цвяшок, в серце вбитий, / Оцю Марину я ношу* («Марина»); *А лютеє лихо / В самім серці ворухнулось / І світ запалило* («Невольник»); *Сіяло сонце, в небесах / Ані хмариночки, та тихо, / Та люблю, як у раї. / Схвалося у серці лихо, / Як звір у темнім гаї* («Наймичка»); *Мов лату на латі, / На серці печалі / нашили літа* («Сліпий»).

Найвиразніша ознака Шевченкового мислеобразу *серця* – психолінгвальна основа **розмови** автора зі своїм серцем, як в однойменній поезії: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридає, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаси, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкрите, розбите – а люд нависний / Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.*

Обидва мислителі ословлюють однакове ставлення до багатства, пор. Шевченкові слова: *Не завидууй багатому, / Багатий не знає / Ні приязні, ні любові – / Він все те наймає* і сквородинівське: *А мій жереб з голяками...*

І Скворода, і Шевченко – геніальні мовні особистості, творчість яких засвідчила цивілізаційні зміни в історії української культури та літературного різновиду національної мови. Віддалений час, історичні зміни реалій, у яких жили письменники, впливали на міфологізацію їхніх образів, на різну оцінку мови їхньої творчості.

Крالیук П. Філософська культура Шевченка. Чому Шевченко не сприймав філософію Сквороди? *Національний університет «Острозька академія»*. 09 березня 2019. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2019/09-03-01>

Ушкалов Л. Скворода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010–2013 років. Харків: Майдан, 2014.

Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019.

Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2003.

REFERENCES

Kraliuk, P. (March 9, 2019). Philosophical culture of Shevchenko. Why did Shevchenko not accept Skovoroda's philosophy? *Ostroh Academy National University*. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2019/09-03-01> (in Ukr.).

Shevchenko, T. (2003). Collection of works: in 6 vols. Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Ushkalov, L. (2014). Skovoroda, Shevchenko, feminism...: Articles of 2010–2013. Kharkiv: Maidan (in Ukr.).

Ushkalov, L. (2019). Magic of energy: Mykhailo Drahomanov. Kyiv: Spirit and Letter (in Ukr.).

Статтю отримано 12.12.2022

Svitlana Yermolenko

SKOVORODA VS SHEVCHENKO (ECHO OF LINGUISTIC IMAGES)

The article offers an analysis of the profound connections between the literary works of Skovoroda and Shevchenko. It traces a link between Skovoroda's philosophy of the heart (cardiocentrism) and Shevchenko's heart prayer and verbal prayer. The scholars' world views were formed by different times and existing cultural and social norms. They received different education and suffered dissimilar fates. Shevchenko was critical of Skovoroda's writing style, believing that it negatively influenced the language of Kotlyarevsky's "Eneida." However, Shevchenko carried on Skovoroda's concept of the traveling Ukrainian philosopher, the idea of the heart, and the philosophy of human happiness into his own poetic works expressed through Ukrainian folk language. The article highlights inter-textual connections between Skovoroda and Shevchenko's literary works. It concludes that the language of literary works, scholars, and education is tied to the national and social self-awareness of the nation.

Key words: literary language, philosophy of language, Skovoroda's language, Shevchenko's language, aestheticized word.